

به نامِ فقه، به کام...

• ۳ بهمن ۱۴۰۲

اشاره: فقه محیط‌زیست و منابع طبیعی، سابقه زیادی ندارد و نگاشته‌های آن، عمر خیلی طولانی ندارند. شاید بتوان یکی از اولین نگاشته‌های فقه شیعی در عرصه محیط‌زیست را کتاب «فقه البیئه» مرحوم آیت‌الله سید محمد حسینی شیرازی دانست. در زیر گزارشی انتقادی از این کتاب، از نگاه شما می‌گذرد:

کتاب «فقه البیئه» اثر مرحوم آیت‌الله سید محمد حسینی شیرازی، در ۱۱ عنوان اصلی به ترتیب زیر سازمان داده شده است:

اسلام و محیط‌زیست؛ زیان رسانیدن به دیگران؛ محیط‌زیست طبیعی؛ اقسام آلودگی‌ها در طبیعت و محیط‌زیست؛ اسراف و آلودگی؛ نابودی کشاورزی و نسل انسان‌ها؛ سموم نابودکننده حشرات؛ لایه ازن؛ پساب‌های صنایع؛ سهم جنگ‌ها در آلودگی طبیعت و ویرانگری آن و ارزش صلح و آلودگی معنوی.

این کتاب در یک جلد، در قطع وزیری و در ۲۶۴ صفحه به چاپ رسیده است. ناشر آن «مؤسسه الوعی الاسلامی» بیروت، است که آن را با جلد گالینگور در سال ۱۴۰۰ ه.ق منتشر کرده است.

پیشینه فقهی آیت‌الله سید محمد حسینی شیرازی، حاکی از تسلط و احاطه کامل این فقیه بر مباحث فقهی امروزی است؛ از آنجاکه فقه محیط‌زیست جزء مسائل مستحدثه محسوب می‌شود، لذا با توجه به درجه علمی آیت‌الله حسینی شیرازی، می‌توان انتظار داشت که کتاب، راهگشا و پاسخگوی سؤالات مطرح‌شده در ابتدای کتاب باشد.

در پیشگفتار کتاب، مؤلف، واژه «بیئه/ محیط‌زیست» را تعریف کرده است. از نگاه مؤلف، واژه محیط‌زیست معنایی گسترده دارد و آموزه‌های دینی احکام سازنده‌ای درباره ابعاد مختلف محیط‌زیست آدمیان به ارمغان آورده که عمل بدان‌ها سعادت مادی و معنوی بشر را رقم خواهد زد.

در این مقدمه، از محیط‌زیست فرهنگی، محیط‌زیست طبیعی و محیط‌زیست معنوی سخن به میان آمده است. مؤلف درباره «محیط‌زیست فرهنگی» معتقد است که آمیزه‌ای از باورها، دانش، قانون، اخلاق، عرف و عادات مردم و مسائلی از این دست، محیط‌زیست فرهنگی را شکل می‌بخشد که تأثیر فراوانی بر چندوچون تربیت و رشد انسان از آغاز انعقاد نطفه در رحم مادر دارد. محیط‌زیست طبیعی، موضوعی است که این کتاب - به جز صفحاتی اندک از آن - بدان اختصاص یافته است.

وی، بر این اعتقاد است که محیط‌زیست طبیعی، فرهنگی و معنوی در شکل‌گیری جسم و جان آدمی سهمی به سزا دارد و انسان‌ها هرگز نباید از تلاش در راه بالندگی و حفظ سلامت آن باز ایستند.

اسلام و محیط‌زیست

مؤلف برای ورود به مباحث دینی محیط‌زیست در آغاز کلیاتی از آموزه‌های اسلام را بیان کرده است. ایشان در این باره می‌نویسد: احکام اسلامی درباره محیط‌زیست فراوان است و متنوع، گروهی از این احکام - چه مستحب و چه واجب - ایجابی هستند و مسلمانان را به انجام اعمالی درباره طبیعت و محیط‌زیست فراخوانده‌اند.

آسمان برافراشته، زمین گسترده، کوه‌های بلندقامت، درختان سرسبز و خرم، رودخانه‌های دل‌انگیز و روان، دریاها، اقیانوس‌ها، دشت‌ها، دره‌ها، بیابان‌ها، انواع جانوران و حشرات و ستارگان که شتابان در آسمان ناپیدا کرانه در حرکت‌اند همه حساب شده، به‌اندازه، از سر دقت و حکمت آفریده شده است؛ از این‌رو خدا همواره به آدمیان هشدار می‌دهد که این نظم شگفت‌انگیز طبیعت را که حیات آدمیان و دیگر موجودات زنده در گرو آن است بزرگ و بشمارند و آن را پاس دارند و از هرگونه فساد در کشاورزی و نسل آدمیان و اسراف در بهره‌وری از طبیعت بپرهیزند که پیامدهایی بس وخیم و زیان‌بار دارد. بدین ترتیب، آدمیان می‌باید خود و طبیعت را بشناسند و از سودمندی‌های طبیعت و زیان‌های ویرانگر و جبران‌ناشدنی تخریب آن آگاه گردند و همواره از آن غفلت نکنند و در حفظ و سلامت آن بکوشند.

احکام سلبی اسلام درباره طبیعت و محیط‌زیست

الف: فساد در زمین: از دیدگاه مؤلف، اسلام دو حکم سلبی و منفی در این باره دارد که بسیار قابل توجه است؛ اول، نهی از هرگونه ویرانگری طبیعت و تخریب در آن، که قرآن از آن با عنوان «فساد فی الارض» یاد می‌کند و این خطرناک‌ترین و بزرگ‌ترین عنوانی است که مجرمان می‌توانند بدان متصف گردند.

ب: قاعده لاضرر: از آیات قرآن، سخنان معصومان - علیهم‌السلام - و دیدگاه فقیهان به‌روشنی استفاده می‌شود که ضرر زدن به دیگران جایز نیست. بر طبق گروهی از آیات، شمار زیادی از روایات، سیره عقلا و اجماع فقها هیچ مسلمانی مجاز نیست به دیگران ضرر برساند. آلوده ساختن محیط‌زیست و نابود کردن طبیعت و منابع طبیعی از روشن‌ترین نمونه‌های زیان زدن به دیگران است که اسلام با قاطعیت آن را مردود شمرده است.

وجوب حفظ نسل انسان

لزوم حفظ نوع انسانی را بر قاعده لاضرر باید افزود. از نگاه اسلام، انسان گل سرسبد آفرینش و آفریده‌ای است که در خلقت او نهایت دقت به‌کاررفته است، چنان که خدا به خود دست‌مریزاد می‌گوید. وجوب حفظ نوع و نسل انسانی از مهم‌ترین واجبات شرعی و الهی است که مؤلف بر آن تأکید می‌ورزد.

انواع آلودگی‌ها

آلودگی هوا، آب، خاک و بسیاری از ضروری‌ترین عوامل بقای حیات موجودات زنده، ارمان تمدن و صنعت در روزگار ماست؛ به عبارتی دیگر از دستاوردهای چگونگی و چندوچون مدیریت رهبران بسیاری از کشورهای جهان است. مؤلف در این بخش به انواع آلودگی‌ها اشاره کرده و تأکید می‌ورزد که نباید آلودگی‌های معنوی را به‌حساب نیاورد یا آن‌ها را دست‌کم

گرفت؛ چه این که محیط‌زیست انسان تنها زمانی می‌تواند مطلوب و سازنده باشد که از آلودگی‌های معنوی و مادی، هر دو، پالایش گردد. اما به‌رحال در اصطلاح علمی، آلودگی محیط‌زیست را این‌طور تعریف کرده‌اند: «دگرگونی در اوصاف و ترکیب طبیعی عناصر حیاتی و مؤثر بر محیط‌زیست انسان که بارزترین مصادیق آن، آب، هوا و خاک است. این آلودگی زمانی خطرآفرین می‌شود که ماهیت و ترکیب این عناصر را تغییر دهد و از آب، هوا و خاک استفاده ناصحیح شده و آن‌ها را به افزودن عناصری بیگانه بیالاید»...

خمیره زندگی انسان‌ها در روزگار ما در برخورد با طبیعت شکل گرفته که بسی ویرانگر و زیان آور بوده است. برخلاف مردمان گذشته که جدالشان با طبیعت برای زنده ماندن بود، در زمان ما جدال انسان با طبیعت به‌منظور دستیابی به رفاه بیشتر است؛ رفاهی پایان‌ناپذیر که صرفاً با تسخیر مواهب طبیعی می‌توان به آن دست یافت، مواهب طبیعی نیز پایان‌پذیر و نابود شدنی است. حاصل آن که این راه در نهایت به نابودی طبیعت و محیط‌زیست و انقراض بسیاری از گونه‌های گیاهی و حیوانی خواهد انجامید.

آلودگی، بحرانی جهانی

مهم‌ترین فصل‌های بعدی کتاب به مصادیق آلودگی طبیعت، از قبیل آلودگی هوا، آلودگی آب، آلودگی خاک، آلودگی‌های صوتی و ... اختصاص یافته که هر موضوع از دو زاویه علم و دین بررسی شده است.

در مقدمه بحث، مؤلف به این نکته اشاره کرده که آلودگی در روزگار ما به یک بحران جهانی بزرگ تبدیل شده و به منطقه و اقلیم خاصی تعلق ندارد.

آلودگی هوا

هنگامی که در یک صبح زود به دور از دود برآمده از ماشین‌ها و کارخانه‌ها، نفس عمیق کشیده و دم‌ها و بازدم‌ها را تکرار می‌کنیم احساس شادابی و سبکی به ما دست می‌دهد و درمی‌یابیم که هوای پاک و لطیف چه اندازه در نشاط و سلامت انسان مؤثر است. در اهمیت و ارزش هوای پاک، همین بس که حیات آدمیان و حیوانات بدان وابسته است و سازوکارهای درون بدن انسان با آن تنظیم می‌گردد. هر مقدار هوا پاک‌تر و لطیف‌تر باشد تندرستی و سلامت جسمی و شادابی و نشاط روحی انسان افزون‌تر خواهد بود. هوای پاکیزه کسالت، خستگی و افسردگی را می‌زداید و در ژرفای وجود آدمی تازگی و طراوت می‌آفریند.

مؤلف در این بخش ضمن اشاره به اهمیت هوا و پاک‌ی آن، انواع آلاینده‌های هوا را توصیف کرده و به چندوچون تأثیر آن‌ها بر آلودگی هوا پرداخته و در پایان راه حل‌هایی برای پاکیزه ساختن هوا ارائه داده و دیدگاه اسلام را در این باره به‌صورت مستند فراروی خوانندگان نهاده است.

آلودگی آب‌ها

مؤلف در این بخش به تفصیل آلودگی آب‌ها، اقسام مختلف آن، سهم نفت در آلودگی دریاها، و دیگر آلاینده‌های آب و راه‌های پیشگیری و مبارزه با آن‌ها سخن گفته و به نقش رژیم صهیونیستی اشاره کرده و در پایان با نقل روایات و سخنان معصومان - علیهم‌السلام - این بخش را به فرجام برده است. در این بخش، مؤلف روایات متعددی را گزارش کرده که بر پایه آن‌ها نباید آب‌ها را آلوده ساخت.

آلودگی خاک

خاک عنصری است که نزد بسیاری از انسان‌ها بی ارزش جلوه می‌کند؛ چه آن که بی هیچ زحمت و منتی در اختیار انسان قرار می‌گیرد. اما حقیقت چیز دیگری است. خاک، عنصری است گران قیمت و صدافسوس که در هر سال میلیاردها تن خاک حاصلخیز در جهان به سبب فرسایش از چرخه انتقاع خارج می‌گردد. قرآن کریم با تعبیرهای مختلف اهمیت و ارزش خاک را به انسان می‌شناساند و می‌کوشد در این باره تنبه آفریند.

مؤلف در این بخش کوشیده است با ذکر گروهی از آیات و روایات اهمیت خاک را بنمایاند و ارزش و سودمندی‌های آن را از نگاه قرآن و روایات تبیین کرده و به مسئولیت انسان در برابر حفاظت از آن توجه دهد.

حرمت آلوده کردن دریاها

در این بخش از کتاب، مؤلف نخست به سودمندی‌های عظیم دریاها برای آدمیان و آبریزان اشاره کرده، آن‌گاه آلوده کردن دریاها را از مصادیق «فساد در زمین»؛ «تبدیل نعمت‌های الهی به نعمت» و «کفران نعمت خداوندی» دانسته و آن را در زمره گناهان به شمار آورده و سپس درباره نشت نفت از کشتی‌های نفت کش و تخریب چاه‌های نفت به واسطه جنگ‌ها و سهم عظیم این مسئله در آلودگی آب دریاها سخن به میان آورده است.

آلودگی غذا و دارو

بخش‌هایی از کتاب به آلودگی غذا و داروهای مورد مصرف مردم جهان اشاره دارد. مؤلف به شرح، این دو نوع آلودگی را تبیین و راه‌های مبارزه با آن را طرح کرده است.

لایه ازن

مؤلف در بخشی از کتاب به پدید آمدن شکاف در لایه ازن، زیان‌های عظیم و غیرقابل جبرانی که از این ناحیه بر منافع انسان‌ها و سلامت آنان و حفاظت از حیات در کره زمین وارد می‌شود، پرداخته است. در لابه‌لای مطالب یاد شده بارها مؤلف از نظام شگفت‌انگیز و متقن طبیعت و محیط‌زیست بشری سخن به میان آورده است.

امتیازات کتاب

یکی از مزایای کتاب حاضر، تقسیم‌بندی دقیق و کامل آن است. شاید به‌سختی بتوان در میان کتب موجود کتابی درباره آلودگی‌های زیست‌محیطی یافت که به این جامعیت، مباحث را با طبقه‌بندی قابل قبول ارائه کرده باشد.

یکی دیگر از مزایای دیگر این کتاب، تنوع مباحث آن و ارائه نظم جدید در نگارش است. نویسندگان بر خلاف کتب تخصصی دیگر که در آنها سیر استدلالی و تبیین مطالب، در یک راستا قرار دارد، مطالب خود را به صورت ترکیبی ارائه کرده است؛ یعنی در برخی موارد، تبیین و بیان تاریخچه و رخدادهای تاریخی در ابتدا قرار دارد و بعد به ادله پرداخته شده است و در برخی موارد دیگر مباحث تاریخی پس از ادله بیان شده است. این شیوه نگارش باعث عدم خستگی خواننده از مطالعه کتاب می‌شود.

نقد کتاب

کتاب حاضر گرچه با موضوع فقه محیط‌زیست نگاشته شده است، اما عنوان روی جلد آن (البیئة) نشانگر این است که بررسی مسائل زیست‌محیطی بیشتر مورد توجه و نظر نویسندگان بوده تا بررسی ادله فقهی و ارائه حکم مستدل آن؛ با رجوع به محتوای بخش‌های مختلف و کنکاشی در شیوه ارائه بحث نویسندگان، می‌توان به مؤیدات زیادی برای این سخن دست یافت که مقصود نویسندگان از نگارش این کتاب نه تنها فقه محیط‌زیست نیست، که چه بسا هدف اصلی، بیان موضع کلی اسلام در ابعاد مختلف فقهی، اخلاقی، حقوقی و جامعه‌شناختی درباره محیط‌زیست و نحوه تعامل با آن است. در اکثر احکام فقهی ارائه شده در حفظ و نگهداری محیط‌زیست، مبنای اخلاقی پررنگ‌تر از مبنای فقهی آن است و در برخی موارد که به طور مستقیم به حقوق شهروندی یا بین‌المللی اشاره شده است تنها به بیان حکم فقهی اکتفا شده است و ادله آن مورد بررسی قرار نگرفته است.

در برخی موارد بیان تاریخی، مبنای کلام نویسندگان قرار می‌گیرد. به عنوان مثال، نویسندگان در بخش آلودگی دریاها و آب‌ها، به بیان رخدادهای تاریخی همچون جنگ عراق و کویت می‌پردازد و صدام را به عنوان عامل آلودگی خلیج فارس معرفی می‌کند. در جایی دیگر با اشاره به آلودگی ناشی از فناوری انرژی هسته‌ای، اسرائیل را مهم‌ترین آلوده‌کننده شیمیایی جهان معرفی می‌کند.

در مجموع آنچه به نظر می‌رسد این است که کتاب حاضر کتابی تخصصی و استدلالی درباره مبانی فقهی محیط‌زیست و حفظ یا آلودگی آن نیست و نمی‌توان از آن با این عنوان نام برد.

/////

این مطلب بخشی از پرونده «مبانی فقه محیط‌زیست و منابع طبیعی» است با همکاری شبکه اجتهاد تهیه شده و منتشر خواهد شد